

О.М. Кудласевич

**ДО ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ
ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ
у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.**

У статті проаналізовано проблему правового забезпечення функціонування підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., розкрито еволюцію законотворчого процесу в Україні, досліджено практичну участь представників української економічної думки в теоретичній розробці та впровадженні вітчизняного законодавства.

Ключові слова: підприємництво, підприємство, нормативно-законодавче забезпечення.

О.Н. Кудласевич

**К ПРОБЛЕМЕ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ
во второй половине ХІХ – начале ХХ ст.**

В статье проанализирована проблема правового обеспечения функционирования предпринимательства, раскрыта эволюция законодательного процесса в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ ст., исследовано практическое участие представителей украинской экономической мысли в теоретической разработке и внедрении отечественного законодательства.

Ключевые слова: предпринимательство, предприятие, нормативно-законодательное обеспечение.

О.М. Kudlasevych

**TO THE ISSUE OF LEGAL SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT
OF DOMESTIC ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE
in the second half of ХІХ – early ХХ century**

The article analyzed the issue of legal support for the functioning of entrepreneurship in the second half of ХІХ – early ХХ century. It solved the evolution of legislative process in Ukraine, studied the practical participation of representatives of Ukrainian economic thought in the theoretical development and implementation of domestic legislation.

Keywords: entrepreneurship, business, legal and legislative support.

© О.М. Кудласевич, 2009

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку підприємництва неможливий без відповідного організаційно-законодавчого забезпечення, причому провідна роль у розвитку підприємницької діяльності належить законодавчому забезпеченню. Відповідно до визначень, даних у сучасній науковій літературі, нормативно-законодавча (правова) база підприємництва – це сукупність законів, нормативних та інструктивних підзаконних актів, які визначають порядок утворення підприємства, його реєстрацію, правові та організаційні форми, порядок організації виробництва, забезпечення його необхідними ресурсами, збут, систему оподаткування, відносини між підприємцями та державними інституціями, підприємцями між собою, а також дають підприємцям певні правові гарантії.

Сучасні тенденції розвитку економіки актуалізують питання визначення стратегічного шляху розвитку України, що спирається на постіндустріальну трансформацію. Здійснення у вітчизняній економіці радикальних реформ вимагає від економічної науки ґрунтовного вивчення їх суті та наслідків. Завдання побудови ефективного ринкового господарства актуалізує дослідження, спрямовані на розробку сучасної теорії підприємництва. У цьому контексті неабиякий інтерес становлять історико-економічні розвідки проблеми правового забезпечення вітчизняного підприємництва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в українських губерніях Російської імперії.

Аналіз досліджень та останніх публікацій. Протягом останніх років над проблемою дослідження різних аспектів історико-економічного розвитку українських земель, що входили до складу Російської імперії зазначеного періоду, працювало чимало українських вчених. Заслуговують на увагу праці О. Сайкевича [6], Н. Супрун [9], В. Фещенко [10], Т. Лазанської [3] та інших. Однак як об'єкт спеціального дослідження в сучасній економічній літературі проблема правового забезпечення підприємництва пореформеного періоду в Україні висвітлення майже не знайшла.

Мета дослідження. Можливості розвитку підприємництва відкриваються лише на основі прийнятих норм і законів, тому автором як мету дослідження обрано аналіз стану нормативно-законодавчої бази підприємницької діяльності другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для з'ясування особливостей інституційного середовища тогочасного підприємництва, а також дослідження зв'язку між рівнем розвитку підприємництва та його правовим забезпеченням.

Виклад основного матеріалу. На теренах українських земель, що входили до складу Російської імперії, комерційне законодавство як сукупність юридичних норм, що регулювали торгово-промислову

діяльність, з'явилося в кінці XVIII ст. [5, с. 114]. До того часу інтерес держави зводився насамперед до регулювання корпоративної діяльності. Історія вітчизняних корпорацій є досить показовою: саму ідею корпорацій експортовано із західноєвропейських країн і, безсумнівно, подальший процес її засвоєння та практичного втілення відбувався під впливом західноєвропейського законодавства та ділової практики. Пробудження практичного інтересу до корпорацій вперше в російських урядових колах можна констатувати наприкінці XVII ст.

Освоєння та практичне впровадження корпоративної ідеї почалося за часів Петра I. Першим нормативним актом, що мав відношення до корпорацій, був Указ від 27 жовтня 1699 р., де купцям наказували утворювати, як і в інших державах, торгові компанії. Виходячи з постулатів цього указу, можна зробити висновок, що уряд не мав чіткого уявлення про сутність корпорацій, проте переслідував конкретну фіскальну мету. В указах від 27 жовтня 1706 р. і 2 березня 1711 р. повторюється та сама ідея про необхідність торгувати за допомогою компаній за зразком Західної Європи [5]. Як бачимо, уряд намагався запровадити іноземний досвід, оскільки вбачав у цих заходах можливість поповнити державну казну, але всі ці укази не впроваджувалися в життя. Вивчення досвіду інших країн покладалося на консулів. Переслідуючи винятково фіскальну мету, уряд монополізував всі вигоди цього досвіду для себе самого. І лише в 1715–1717 рр. приватні підприємці стали виявляти інтерес до корпорацій.

У 1739 р. уряд склав проект компанії для торгівлі з Китаєм. Сенат розглянув проект і виніс рішення про початок запису в комерц-колегії всіх осіб, які бажали брати участь в компанії (із зазначенням розміру капіталу, що вкладається). Проте на заклики уряду ніхто не відгукнувся. Те саме повторилося в 1740 і 1741 рр. Вітчизняні вчені, зокрема А. Камінка, дотримуються з цього приводу думки, що підприємці того часу були поставлені у винятково привілейоване становище, їх свобода була надмірною й, по суті, безвідповідальною, – не було сенсу об'єднуватися [4, с. 341–343].

Уперше перейшли від проектів до справи в 1757 р., після створення Російської Константинопольської компанії. Згодом, в 1758 р. створили компанію Персидського торгу. Поступово в суспільстві поширювалася нова форма об'єднань, рівно як і усвідомлення суспільством її корисності. Звичайно, уявлення про структуру корпорацій залишалося ще не досить чітким. Зрозумілим було лише поняття про статутний капітал, який розпадається на рівні частки – акції. Питання управління корпорацією не викликали особливого інтересу, оскільки громадяни Російської імперії, виховані на артільних засадах, необхід-

ність підкорення меншості більшості вважали аксіомою. Але все ж новизною стало те, що всю справу було сконцентровано в руках головних учасників – засновників компанії.

Взявши на озброєння характерні особливості акціонерних компаній, уряд зовсім не вважав ці управлінські принципи єдино можливими та не наполягав на їх використанні в інших компаніях, що визнаються ним (урядом). У зв'язку з цим слід відмітити, що серед створених до кінця XVIII ст. компаній життєздатнішими виявилися компанії, засновані на приватній ініціативі, а не на силі одного лише урядового акту, хоч, безсумнівно, він передував приватній ініціативі. Передчасні спроби насадження корпорацій закінчувалися цілковитою невдачею. І тільки проекти, які подавали урядові засновники, були життєздатними.

Торгово-промислове законодавство отримало подальший розвиток у першій половині XIX ст.: у 1800 р. з'явився статут про банкрутство, в 1807 р. видано закон про товариства, в 1824 р. прийнято закон про гільдії.

За часів царювання Миколи I з'явилася велика кількість нових правових норм, що значно розширили поле торгово-промислового законодавства. У 1831 р. прийнято положення про купецькі книги, в 1832 р. – серія статутів. Статут про торговельний судоустрій давав змогу вперше в імперії заснувати комерційні суди, що розглядали конфлікти між підприємцями щодо торгово-промислових угод.

У зв'язку з банкрутством Петербурзької компанії для спорудження кораблів посередники розраховували стягнути з наявних акціонерів всю заборговану суму. Іменний Височайший Указ від 6 вересня 1805 р. дав роз'яснення про сутність обмеженої відповідальності членів акціонерної компанії, що дало поштовх до популяризації акціонерних відносин. У 1807 р. вийшло ще декілька постанов, які регулювали правове становище корпорацій.

У цьому ж напрямі працював Маніфест імператора Олександра I від 1 січня 1807 р. Маніфест містив рекомендації організувати товариства: повні і на вірі, товариства «на частках», тобто товариства, що мають пайовий капітал. До цих товариств, що мають складений капітал, говорилося в указі, допускаються учасники з усіх станів, а не лише ті, хто належить до купецтва.

У 1836 р. Микола I затвердив закон «Положение о компаниях на акциях», а також підписав указ Сенату про оприлюднення та виконання цього закону. Викладене в Положенні визначення вже містило основні принципи сучасного розуміння природи акціонерного товариства, а саме: єдиний розмір вкладу, що припадає на акцію; приватний,

а не публічний характер правової конструкції; постійний, а не змінний капітал; обмежена відповідальність учасників за зобов'язаннями товариства.

У законі вже ретельно регламентувалися такі питання: розмір капіталу, необхідного для створення компанії, розподіл його на акції, спосіб оплати капіталу; дуже чітко йдеться про обмежену відповідальність членів акціонерної компанії, вказується й на межі вартості акцій (не менше 50 і не більше 1000 крб.). Внутрішньоорганізаційні моменти, питання управління компаніями регулювалися недостатньо детально. Чітко простежується бажання зацікавити засновників у долі їх підприємства: їм дозволено купувати від 50 до 200 акцій, вони звільнялися від робіт за рішенням загальних зборів. У законі, хоча і стисло, йдеться про загальні збори та правління компанії.

Проте корпоративно-нормативна база, що здійснювалася самими компаніями, відхилилася від установок закону. Акціонерні об'єднання отримали таке велике поширення, що стали застосовуватися в кондитерських, парфумерних, пральних закладах і навіть у шевських майстернях, що, звичайно, навряд чи було виправдано. Компанії фактично дозволили рух пред'явницьких акцій, але за умови, що їх не називатимуть паями. У середині компаній стали обмежувати свободу акціонера розпоряджатися акціями. Акціонерам погрожували необхідністю здійснення додаткових платежів. Змінилося на практиці й поняття засновників. За статутами багатьох корпорацій засновниками визнавалися не ті особи, що внесли велику частку капіталу, а ті, що порушили клопотання про затвердження статуту. Засновники, по суті, усунулися від відповідальності.

В основу згаданого закону («Положение о компаниях на акциях», 1836 р.) покладена ідея спільного регулювання порядку заснування та правил діяльності акціонерних товариств. Прийняття цього закону поставило Російську імперію в один ряд із країнами Європи. Закон за своєю спрямованістю мав риси державного регулювання розвитку промисловості. Стаття 2 закону впроваджувала концесійну систему утворення акціонерних товариств, за якою компанія не могла бути заснованою без дозволу уряду. Одночасно статтею 15 закону визначався порядок усіх подальших змін приватних умов діяльності затвердженого товариства, які також повинен був санкціонувати уряд. Але незважаючи на обмеженість приватної ініціативи, прийняття цього закону стало важливим чинником в історії правового регулювання торгово-промислової діяльності в Російській імперії.

У 1832, 1842 та 1857 рр. було проведено загальну кодифікацію та складені систематичні зведення законів. На той час головною метою

законотворця було встановлення адміністративного контролю: держава залишила за собою право втручатися в торгову діяльність приватних осіб. Реформи другої половини XIX ст. внесли низку суттєвих змін у тодішнє торгово-промислове право. Закони 1863 р. та 1865 р. встановлювали нові принципи безстановості та рівності всіх громадян у праві займатися торгівлею та промисловістю. Але принцип безстановості не було закріплено законом остаточно. Оптова та роздрібна торгівля, можливість заснування фабрик і заводів залишалися переважно в руках купців. Лише в 1898 р. право на заняття торгівлею та промисловістю стало незалежним від приналежності до купецького стану.

Законодавством Російської імперії регулювався інститут акціонерного товариства. Вказане положення регламентувало лише невелику частину відносин, пов'язаних з діяльністю акціонерних товариств, але деякі питання залишалися в компетенції засновників та регулювалися статутом. У положеннях статутів, у свою чергу, могли бути відступи від існуючих загальних норм. Статут затверджувався урядом, тому акціонерне законодавство імперії вирізнялося багатоманітністю формулювань. Окрім цього, до «Положення про компанії на акціях» урядом вносилися зміни, які не змінювали суті російського акціонерного права.

Пізніше уряд прийняв цілу низку законодавчо-нормативних актів, що детальніше регулювали деякі аспекти акціонерних відносин. Із 60-х років XIX ст. в Російській імперії почали визнаватися акціонерні товариства, засновані на основі взаємного співробітництва у Франції, Бельгії, Німеччині, Італії, Австрії, Великій Британії, Греції та інших державах. Для здійснення своєї діяльності в Російській імперії їм необхідно було одержати особливий дозвіл російського уряду.

У 70-х роках XIX ст. уряд відмовляється від обов'язкової публічної передплати на акції, що дає можливість розповсюджувати їх лише серед засновників. Також приймається постанова, яка фактично дозволяла випуск акцій на пред'явника.

Досить розповсюдженим явищем у практиці акціонерних товариств була участь державних службовців в органах управління акціонерними товариствами. Тому Сенат в 1884 р. прийняв указ про порядок поєднання державної служби з участю в торгових і промислових товариствах, а також у громадських і приватних кредитних організаціях. Ним обмежувалося коло осіб, яким дозволялося брати участь в акціонерних товариствах [11, с. 411], зокрема заборонялося сумісництво керівників компанії з державною службою. Але для власників маєтоків існували винятки, якщо акціонерні товариства були організовані

ними з метою експлуатації цих маєтків. Для інших чиновників управління справами компанії залежало від дозволу керівництва державних органів, але разом з тим жодним чином не обмежувалася їхня участь у загальних зборах та ревізійних комісіях акціонерних товариств.

Також було прийнято й інші нормативні акти, що регламентували окремі сторони процесу створення та діяльності акціонерних товариств. До них належать Укази Сенату від 22 травня 1884 р. «Про порядок припинення дії приватних та суспільних установлень короткострокового кредиту» (від 22 травня 1884 р.) та «Про порядок закриття акціонерних страхових товариств» (1894 р.) [11, с. 412].

21 грудня 1901 р. Імператор затвердив Положення Комітету Міністрів «Відносно загальних зборів та ревізійної частини акціонерних компаній, а також й складу його управління» [11, с. 412]. Відповідно до цих Положень, скорочувався термін скликання зібрання до трьох тижнів з часу появи публікації про це, спрощувалося оформлення прав власників іменних акцій на участь у загальних зборах, встановлювалося обов'язкове опублікування списків акціонерів, що беруть участь в зібранні, знижувався кворум першопочаткового зібрання акціонерів. Власникам не менше ніж $1/20$ частини всіх акцій надавалося право вимагати скликання загальних зборів. Окрім цього, акціонери, що володіли не менше ніж $1/5$ всіх голосів, могли обирати свого представника до складу ревізійної комісії. Також обмежувалося сумісництво директорів акціонерних банків у правліннях акціонерних товариств.

Це Положення розповсюджувалося на акціонерні товариства, що діяли як у промисловості й торгівлі, так й у фінансовій сфері (банки), але не стосувалося торгово-промислових товариств, паї яких не котирувалися на біржі. Таким чином, вперше в законодавстві Російської імперії була здійснена спроба встановити окрему регламентацію для акціонерних та пайових товариств.

Статути всіх акціонерних товариств відкоригували відповідно до вимог прийнятого Положення. У подальшому кардинальних змін в акціонерному законодавстві не було, але часткові нововведення в адміністративному регулюванні відносин, що пов'язані з діяльністю акціонерних товариств, упроваджувалися постійно.

До 1917 р. уряд здійснював спроби змінити Положення 1836 р., але жодного з проектів так й не було прийнято. Першу спробу широкомасштабних змін Положення про компанії на акціях здійснено в 1859 р. У 1861 р. підготовлено проект акціонерного закону, він обговорювався до 1867 р., але так і не був прийнятий, тому що в його основі залишався концесійний принцип утворення акціонерних това-

риств. У цей час в Європі вже діяла явочно-нормативна система. В 1883 р. відновлюється робота над проектом акціонерного закону, проект закону 1896 р., як і всі попередні, незважаючи на довге обговорення, не дав результату. Автором цього проекту був відомий український економіст, професор університету Св. Володимира П. Цитович. Проект передбачав явочно-нормативну систему створення акціонерного товариства та виходив з їх капіталістичної природи.

До 1898 р. Міністерство юстиції підготувало проект п'ятої книги «Гражданского уложения Российской империи», один з розділів якої називався «Акціонерні товариства». Цей проект зберігав концесійну (дозвільну) систему утворення акціонерного товариства. У 1898 р. розроблено ще один проект закону, що спрощував систему утворення акціонерного товариства, але він також не був прийнятий. Кардинально змінити акціонерне законодавство країни намагалися в 1905, 1910, 1911 рр. й так щорічно до 1915 р. Таким чином, на практиці державні органи Російської імперії використовували Положення від 1836 р. як методичну основу аж до 1917 р., а конкретні акціонерні товариства утворювалися й діяли на базі окремих статутів, тобто нове право створювалося для кожного окремого утворюваного товариства, причому норми цих статутів могли не базуватися на нормах загального закону.

Ретроспективний огляд тогочасного корпоративного права дає можливість побачити подібні ситуації, що спостерігаються нині в Україні. Після кількох десятиліть загального одержавлення використання акціонерної форми підприємництва є для нашого суспільства новим явищем, й суспільство повторює ті самі помилки, що й раніше. Тому для сьогодення є винятково цікавим і цінним ознайомлення з історією розвитку корпоративного права на теренах України з метою уникнення помилок в організації діяльності акціонерних підприємств.

Наукова зацікавленість проблемою організаційно-законодавчого забезпечення підприємницької діяльності та перші спроби теоретичного осмислення сутності цієї проблеми виникають наприкінці XIX ст.

В українській економічній літературі почало активно обговорюватися питання відносин підприємців із представниками найманої праці, на той час стає можливим упорядкувати ці відносини за допомогою правової бази. Завдяки М. Бунге відбулося становлення фабричного законодавства в системі соціально-економічних відносин між підприємцями та найманими робітниками. У вітчизняній науковій літературі, зокрема працях В. Железнова та М. Соболева, акцентується увага на провідній ролі М. Бунге у справі правового утвердження дер-

жавного захисту інтересів промислових працівників і законодавчого забезпечення охорони праці [2, с. 764; 8, с. 112].

Цілісний аналіз вітчизняного фабричного законодавства в Російській імперії було здійснено М.М. Соболевим. Він не тільки розкрив процес його становлення та розвитку, а й показав ряд напрямів державного регулювання економіки. У результаті економіст склав цілісну картину ролі державних інститутів у справі управління економічними та соціальними процесами в суспільстві. Фабричне законодавство на теренах України започаткував закон від 1 червня 1882 р. про роботу малолітніх, основні положення якого розробив М. Бунге. Названий закон стосувався умов праці підлітків на заводах та фабриках: визначав мінімальний вік дітей, що допускалися на роботи (12 років), встановлював максимальний робочий день для дітей від 12 до 15 років (8 годин) та заборону для них нічних робіт тощо. Згідно з цим законом було засновано фабричну інспекцію для контролю за виконанням законоположень [8].

Натиск страйкового руху спричинив прийняття закону про штрафи (1886 р.), а потім закону про скорочення робочого дня і про встановлення святкового відпочинку (1897 р.), які, на думку М. Соболева, стали основою для вітчизняного фабричного законодавства. До сфери державного регулювання взаємовідносин між підприємцями та робітниками, зауважував М. Соболев, увійшли також робочий договір, страхування від нещасних випадків, право робітників на різні спілки (каси взаємодопомоги та ін.), профспілки (з 1906 р.), заходи щодо боротьби з безробіттям.

У свою чергу, В. Железнов зазначав, що фабричне законодавство стало якісно новим етапом в еволюції підприємницьких відносин, коли держава бере на себе зобов'язання щодо забезпечення певних умов праці, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, захисту найслабших членів робітничого населення – жінок та дітей [2, с. 713–715]. Подібні питання аналізував також український економіст І. Янжул у своїй праці «Промышленная статистика и фабричное законодательство» (1895 р.).

Вітчизняне фабричне законодавство, зазначав В. Железнов, з'явилося значно пізніше, ніж у Західній Європі. За визначенням тогочасних економістів, законодавство було недосконалим і потребувало подальшого доопрацювання та розширення сфери застосування. Проте слід відмітити, що це був перший крок до становлення правових відносин між підприємцем і найманим робітником.

Закон 1882 р., що, на думку М. Соболева, став «першим камінцем, покладеним М. Бунге в справу державного захисту фабричних

робітників» [8, с. 112], згодом був доповнений низкою інших законів (зокрема 1885, 1886, 1894, 1897 та 1906 рр.) [2, с. 766–780]. Завдяки впровадженню цих законів розширилося правове поле взаємовідносин між підприємцями та найманими працівниками, запроваджено фабричну інспекцію для нагляду за виконанням положень законів, розпочато страхування від нещасних випадків на виробництві, заборонено нічні роботи для жінок і дітей. Набули також правового статусу робітничі спілки та страйки, а з 1906 р. – профспілки, соціально-економічне значення яких тогочасними дослідниками оцінювалося надзвичайно високо [2].

Так, аналізуючи роль профспілок, К. Воблий вказував на їх визначальну роль у справі відстоювання інтересів трудящих. На думку вченого, профспілки допомагають робітникам не тільки досягти вищого життєвого стандарту, а й розв'язувати конфлікти між роботодавцями та робітниками [1, с. 212]. Високо оцінювали робітничі організації також М. Туган-Барановський і В. Желєзнов.

Під фабричним законодавством М. Соболев розумів сукупність законодавчих норм, що регулюють умови праці найманих робітників на фабриках, заводах і мануфактурах та на капіталістичних підприємствах взагалі. На думку М. Соболева, щоби точніше окреслити сферу діяльності фабричного законодавства, необхідно чітко визначити сутність поняття «фабрика». В Російській імперії фабрикою вважали підприємство з кількістю працівників не менше 16 осіб або із застосуванням механічних двигунів [7, с. 113].

Наймання працівників буває двох видів: на визначений строк і на невизначений строк. У першому випадку зазвичай в законі встановлюється максимальний строк, на який допускається укладання робочого договору. Ця норма виходить із прагнення законотворця захистити працівника від можливості його закабалення на довгі роки [7, с. 114–115].

Поняття робочого договору М. Соболев визначає як угоду між роботодавцем і працівником, за яким працівник зобов'язаний виконувати визначені умови, а роботодавець сплачує йому за це винагороду (заробітну плату) [7, с. 113]. У Російській імперії максимальний строк договору становив 5 років (за загальним громадським законодавством). У випадку найму на невизначений строк кожній зі сторін надається право на відмову від договору, про що можна заявити у визначений законом строк. Так, у Російській імперії строк для попередження іншої сторони становив 2 тижні. Але й при договорі на визначений строк можливі випадки його розірвання достроково. Ці випадки визначені в уставі про промисловість. Договір міг бути розірваний, на-

самперед за взаємною згодою сторін. Він також міг бути розірваний у разі висланя робітника за розпорядженням влади з місця виконання договору; в разі засудження, що унеможливило виконання договору; в разі, коли робітник вступав на військову або громадську службу, в разі відмови виду на проживання тощо [7].

Що стосується державних службовців, то в Російській імперії за самовільну відмову колективу осіб, що знаходяться на державній службі, на казенних залізницях, телефонних установах або підприємствах, зупинення яких зашкоджувало безпеці держави, працівникам загрожував арешт від 3 тижнів до 3 місяців або в'язниця від 4 місяців до 1,4 року [7, с. 116].

Умови, прийняті при підписанні робочого договору, вважаються такими, що не підлягають змінам до кінця терміну дії договору. Звідси правило російського законодавства, за яким роботодавцю заборонено до кінця строку договору або без погодження за два тижні при безстроковому договорі, знижувати заробітну плату шляхом встановлення нових засад для її нарахування, шляхом скорочення кількості робочих днів на тиждень або кількості годин на день, шляхом зміни правил урочної роботи та ін. Так само і працівники не мали права вимагати до кінця строку договору будь-яких змін в його умовах з роботодавця. З роботодавця, який знизив самочинно плату своїм працівникам, стягувався штраф від 100 до 300 крб., він обов'язково повинен був погасити потерпілим працівникам збитки [7, с. 116–117].

Висновки. Підприємництво може повноцінно розвиватися лише за умови існування певного інституційного середовища. Проведене дослідження законодавчо-нормативної бази підприємництва другої половини XIX – початку XX ст. свідчить, що комерційне законодавство в Російській імперії, а отже і в Україні, з'явилося в кінці XVIII ст. Вітчизняна нормативно-законодавча база другої половини XIX – початку XX ст. мала риси державного регулювання промисловості та торгівлі.

У «Положених о компаниях на акциях» було закріплено концесійний принцип утворення акціонерних товариств. На практиці уряд використовував Положення від 1836 р. як методичну основу аж до 1917 р., весь цей час тривав законотворчий процес, що мав за мету удосконалення існуючого законодавства. На практиці акціонерні товариства засновувалися та функціонували на базі окремих статутів. Запровадження акціонерного законодавства суттєво сприяло розвитку підприємництва, оскільки, виходячи з його основних положень, у виробництво залучалися навіть незначні капітали, створювалися нові господарські форми ринкової економіки – акціонерні товариства, та

як результат зростали обсяги промислового виробництва, темпи розвитку промисловості тощо.

На нашу думку, особливо важливою є практична участь представників української економічної думки, зокрема М. Бунге, І. Тарасова та ін., в теоретичній розробці та впровадженні вітчизняного законодавства щодо регулювання підприємницької діяльності. Суттєвим є внесок вітчизняних вчених-економістів у вивчення проблеми фабричного законодавства, робочого договору, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, охорони праці, ролі профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників та ін.

1. *Воблый К. Г.* Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы) / Воблый К. Г. — Киев, 1918. — 252 с.
2. *Железнов В. Я.* Очерки политической экономии. 6-е изд., испр. и доп. / Железнов В. Я. — Москва, 1908. — 860 с.
3. *Каминка А. И.* Акционерные компании. — Том 1 / Каминка А. И. — С.-Петербург, 1902. — 490 с.
4. *Кашанина Т. В.* Корпоративное право (Право хозяйственных товариществ и обществ) : [Уч. для вузов.] / Кашанина Т. В. — М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. — 815 с.
5. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Лазанська Т. І. — К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 1999. — 282 с.
6. *Сайкевич О. Д.* Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.01.04 «Екон. історія та історія екон. думки» / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. — Київ, 2004. — 18 с.
7. *Соболев М. Н.* Очерки экономической политики промышленности и торговли / Соболев М. Н. — Харьков, 1916. — 275 с.
8. *Соболев М. Н.* Очерки экономической политики промышленности и торговли : [Пособие для студ. Харьковского коммер. ин-та.] / Соболев М. Н. — Харьков, 1916. — 278 с.
9. *Супрун Н. А.* Генеза акционерного підприємництва в роботах українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.01.04 «Екон. історія та історія екон. думки» / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2003. — 19 с.
10. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : Монографія / Фещенко В. М. — К. : КНЕУ, 2003. — 187 с.
11. *Функ Я. И.* Акционерное общество: история и теория (Диалектика свободы) / Функ Я. И., Михальченко В. А. та ін. — Минск : Амалфея, 1999. — 608 с.
12. *Янжул И. И.* Промышленная статистика и фабричное законодательство / Янжул И. И. — С.-Петербург, 1895. — 23 с.

Одержано 20.05.2009.